

Олена Дроздова

ДРОЗДОВА Олена Василівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології Полтавського університету споживчої кооперації України. Сфера наукових інтересів — історія етичної думки України, дослідження внеску видатних діячів, мислителів у її розвиток.

ЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА ПЕРШОГО ПЕРІОДУ ТВОРЧОСТІ (1706 — 1709 рр.)

Перше українське національне відродження (XVII — XVIII ст.) відбулося під релігійним гаслом. Повернення українцям права на плекання моральної гідності було найважливішим питанням національного процесу зазначеного історичного періоду, пов'язаного з іменем Феофана Прокоповича.

Феофан Прокопович був найосвідченішою людиною України кінця XVII — початку XVIII ст. Науковець залишив велику наукову, публіцистичну та художню спадщину, в якій значну частину займала *етика*.

До наукової спадщини Ф. Прокоповича звертались науковці України, Західної Європи: Едуард Вінтер, Франко Вентурі, Роберт Штупперих, Ришард Лужни, Джеймс Крейкрафт, Любов та Оксана Мацько, І. Іваньо, О. Компан, І. Табачников та ін. [1, 2, 3]. Крім того, російські дослідники XIX ст. (І. Чистович, Ю. Самарін, П. Морозов, П. Верховський) проводили пошук наукових праць мислителя, вивчали факти його творчості та життєдіяльності [4, 5, 6, 7]. Необхідно зважити на ту обставину, що прогресивно налаштовані та реакційні дослідники порізно оцінювали науковий доробок Ф. Прокоповича, оскільки відсутність єдиної оцінки пояснювалось об'єктивними обставинами, серед яких — наявність ускладнень і протиріч у поглядах філософа, оскільки він жив у перехідний період. Виступи Ф. Прокоповича проти церковної опозиції, ідейне обґрунтування ним необхідності для України розвитку освіти, культури, науки мали прогресивне значення, але в поглядах Ф. Прокоповича відображалась і офіційна його приналежність до православної ієрархії. Необхідно акцентувати увагу на тому, що Ф. Прокопович, протиставляючи етичному середньовічному теологічному світогляду ідеї гуманізму, вважав за можливе використання для боротьби проти прихильників старовини та прибічників візантійської благодійності варварських методів та засобів.

Життя та діяльність Ф. Прокоповича можна умовно поділити на два періоди: *київський* та *петербурзький*. У київському періоді мислитель виступає вченим, філософом; у петербурзькому періоді йому довелося бути більше політиком, діячем церкви, а наукою й філософією він займався час від часу.

Ми свою увагу сконцентруємо на першому (київському) періоді діяльності мислителя, що становить *мету* пропонованої статті.

Своєю проповіддю — *«Слово похвальне на честь Полтавської битви»* (інша назва — «Епінікон», грец. «після перемоги») Ф. Прокопович звернув увагу Петра I, котрий висловив побажання призначити Ф. Прокоповича ректором Києво-Могилянської академії. Очоливши Києво-Могилянську академію, Ф. Прокопович повністю оновив навчальний план, в якому основну увагу приділив філософії, етиці, математиці, українській мові. Поступово Академія стала найпередовішим і найвпливовішим вищим навчальним закладом Європи. Основним джерелом для вивчення етичних поглядів Ф. Прокоповича на проблему моралі людини став його філософський курс. Цікаві відомості з зазначеного питання подає опис його бібліотеки, із якого видно, що Ф. Прокопович був ознайомлений з працями Бекона, Декарта, Галілея, його цікавили ідеї Кардано, Фракасторо, Пурбаха, Меркатора, Клавія, Бойля та ін. Необхідно більш докладніше зупинитися на зачаткуванні *викладання етики в стінах Києво-Могилянської академії*. Українськими науковцями був перекладений лекційний курс, прочитаний Ф. Прокоповичем у стінах Києво-Могилянської академії. Зазначений курс включав поетику, риторику, філософію, яка підрозділялася на етику, логіку, натурфілософію, математику.

Рукопис вказаного філософського курсу становить найбільш досконало збережене джерело *вивчення етичних поглядів мислителя*. Аналіз зазначеного матеріалу дозволяє по-новому осмислити етичний спадок Ф. Прокоповича, внести корективи стосовно розуміння вітчизняної етичної думки XVII — XVIII ст.

Наприкінці XVII ст. за домаганням гетьмана Івана Мазепи в Києво-Могилянській колегії було відкрито богословський клас, де започатковано викладання етики, а сама Колегія отримала статус Академії. Ми, на жаль, не маємо змоги докладно проаналізувати всі навчальні курси з етики, які були прочитані в Академії за весь час її існування. Із тих фактичних матеріалів, які збереглися, відомо, що курси з етики читали латинською мовою, вони не були перекладені й не були видані українською мовою. Кожний з курсів складався з 8 — 11 трактатів. Окремий блок у кожному лекційному курсі становили трактати морально-етичного змісту, враховуючи обраність людини Богом, визначаючи особливості стану людської досконалості. В основу своїх етичних курсів кожний з викладачів класу «Summa Theologia» Фоми Аквінського. Викладачі Академії використовували досвід, наукові надбання, досягнення філософії свого часу, оскільки для них було характерне звернення до самих відчуттів, здорового глузду, спостереження, практичного досвіду, експерименту. Професори Києво-Могилянської академії відкривали курс з етики трактатами про Бога і лише Феофан Прокопович розпочав свій курс лекціями про сутність моралі. Києво-Могилянська академія на той час стала єдиною високошкільною інституцією, єдиним найголовнішим центром культурно-етичного відродження серед слов'янських народів.

Як професор Києво-Могилянської академії, Ф. Прокопович спрямував свою діяльність на утвердження принципів, які були згодом проголошені провідними філософами етичної думки Нового часу — Ф. Беконом, Р. Декартом, Т. Гоббсом, Г. Спінозою, Дж. Локком, котрі розпочали боротьбу за перебудову й очищення розуму людини від «примар» і перешкод для завоювання справжньої істини. У своїй професорській діяльності Ф. Прокопович підтримував вчення Галілея, Коперника, тим самим виступа за право кожного пізнавати й захищати моральну істину. Ф. Прокопович викладав курси риторики та піітики на рівні кращих зразків європейського навчання свого часу, прагнучи наблизити моральну філософію до точних наук, пов'язати логіку, риторику, етику з життям.

Онтологічну основу поглядів Ф. Прокоповича становило вчення про створення світу Богом. Творець світу, стверджував Ф. Прокопович, у процесі творення переслідував дві мети: не творити даремно й зберігати раніше створене. Визнаючи Бога як творця, Ф. Прокопович зазначав, що світ матеріальний за своєю природою, а сама матерія не створюється й не знищується, вона розвивається за своїми закономірностями — «Ніщо не виникає з нічого!».

Для обґрунтування цих поглядів філософ посилався на спостереження, досліди. Такий підхід значною мірою зумовив розуміння Ф. Прокоповичем проблем пізнання, відношення науки й релігії, розуму й віри. На його думку, між положеннями Св. письма, законами природи й розуму людини не може бути суперечностей, оскільки вони гармонійно підігнані самим творцем [8, с.235]. Світ матеріальний, зазначав мислитель. З матерією й рухом Ф. Прокопович пов'язував простір і час, вказуючи на їх об'єктивність, тим самим пропагував погляди Арістотеля, Коперника, Галілея, Декарта, Лейбніца. Філософ намагався тлумачити основні питання натурфілософії, до якої ставився в душі науки Нового часу. Вчення Коперника Ф. Прокопович починав викладати в Київській академії (1707 — 1709 рр.), а для пояснення геліоцентричної системи Ф. Прокопович звертався до Галілея, стверджуючи при цьому, що світ Галілея — справжній світ!

Висловлюючи гуманістичну вимогу про введення в науку, літературу, освіту, сферу суспільного життя мови простого народу, Ф. Прокопович надавав їй перевагу не лише перед церковнослов'янською, але й перед латинською. Він розумів, що в період Середньовіччя зазначені мови стали мовами науки та писемності лише тому, що вони залишалися мовами церкви, яка підкорила собі на той час формування суспільної свідомості.

Виступаючи проти схоластики й сліпої віри, філософ наголошував, що не потрібно нікому вірити. Дані вимоги він відносив до історії, попереджаючи проти легковажності в оперуванні

історичними фактами.

Протягом усієї наукової діяльності провідного мислителя схоластика продовжувала бути офіційною філософією церкви. Її пропагандисти, спираючись на пануючі традиції християнської релігії, всілякими методами намагалися поновити теологічний світогляд, але наука не мала можливості розвиватися в її тісних рамках, що, у свою чергу, викликало гнів з боку церковної моралі. Наука стала на шлях самостійного розвитку та активного переходу до наступу проти церкви та релігії. Якщо взяти до уваги, що в період панування теології наука розглядалася як шлях богопізнання, у ній переважав догматизм, авторатизм, вчення святих отців церкви, внаслідок яких лише ті положення вважалися вірними, які не суперечили Біблії, то далі зазначені погляди визнавали невідповідними. Буржуазія вимагала, щоб результати наукових досліджень були практично застосовані, користь ставала єдиною метою та основним поняттям не лише соціологічного вчення епохи Просвітництва, але й самої *гносеології*. Відповідно догматизм та умовивід змінювався досвідом та експериментом, створювалося вчення про єдність інтелектуальних операцій та досвіду, а поряд з дедукцією в науковому пізнанні значне місце відводилося індукції, тоді критерієм істинності виступала не стільки відповідність Біблії, а здоровий глузд, розум, досвід, експеримент. Зростання самопізнання науки відображалось в посиленій увазі до гносеологічних проблем філософії, у вирішенні питання стосовно співвідношення знання, віри та просвіти.

Науковець і мислитель Ф. Прокопович прагнув звільнити етичну думку від схоластичного середньовічного догматизму, ставив питання щодо свободи моральної філософії, систематизації наукового знання, заявляючи про те, що моральна філософія (етика) має керуватися лише власним розумом, вивчати мораль та її закономірності. Зазначена орієнтація Ф. Прокоповича була продовжена в філософсько-етичних вченнях С. Кулябки, М. Козачинського, І. Кониського.

Філософ робив спроби знайти відповідь на питання про існування світу та місця в ньому людини не в сфері надприродного, а на шляху вивчення самої природи людини та *походження моралі людини як індивіда*. Основним положенням у його праці «Натурфілософія» є поняття природного тіла. Сповідуючи ідеї Гоббса, котрий вважав, що всесвіт являє собою агрегат усіх тіл, який не залишає місця для пустоти, Ф. Прокопович виключав зі світу речей як їх духовні сутності, так і пустоту. На його думку, світ є матеріальне поєднання тіл. Хоча світ і створений Богом, але в ньому немає нічого, що б не відносилось до тіл, які б рухались на основі їх власної природної причинності [9, с.45].

На думку Ф. Прокоповича, існує не три Боги, а один. Богослов-філософ у своєму поясненні звертався до геометрії: трикутник, в якому всі кути відрізняються, водночас є єдиний простір. Ф. Прокопович намагався чітко розмежувати, відокремити богослов'я й етику за об'єктом, принципами та методами дослідження. Він не лише засуджував схоластичний метод викладання етики, а й закликав викладачів Академії до самостійного мислення.

У визначенні Бога Ф. Прокопович відходив від традиційно-християнського розуміння його як особистості. На його думку, Бог існував до буття світу як найдосконаліший розум, про що він пише в своїй науковій розвідці «*Рассуждение о безбожии*» (1774 р.).

Заслуговує на увагу аналіз поглядів філософа на співвідношення церкви та моралі людини, оскільки мислитель заперечував вирішальну роль церковного авторитету в моралі людини. Філософ вважав, що віра має індивідуальний, особистий характер, оскільки кожна людина може вірувати лише в те, що вона сприйняла власним розумом. Думка іншої людини, суспільства, церкви є лише авторитетом, який приймається або відштовхується в залежності від доказів для розуму певного індивіда. Віруюча людина, на думку Ф. Прокоповича, не потребує допомоги церкви для спілкування з вищим абсолютом — Богом. Зберігаючи віру та відторгуючи авторитет церкви, Ф. Прокопович пропонував реформаторський варіант православ'я, подібно протестантському рухові як результату реформування католицизму. Єдиним джерелом віри Ф. Прокопович вважає Біблію, але він акцентує увагу на індивідуальному праві кожного дослідника самостійно трактувати та критично розуміти письмо священної книги християн.

Необхідно зауважити, що Ф. Прокопович не був противником віри взагалі й не намагався її викоринити, він лише виступав проти такої віри, яка базується на неперевіренних знаннях,

думках, доказах авторитетів. Відкидаючи подібну віру, він відстоював істинну віру, вимагаючи при цьому вірити душею та істиною. Водночас, філософ наскільки раціоналізував віру, вимагаючи при цьому, щоб вона відповідала тим же критеріям, що й знання. На відміну від традиційного, православного розуміння віри, Ф. Прокопович вводив поняття розуму в саме визначення віри та робив його основним. Але мислитель не усвідомлював, що він своїми поглядами підривав підвалини, основи віри як такої, оскільки його теологічне вчення було однією зі сходенок до вільнодумства та невіри.

В основі етичної концепції Ф. Прокоповича лежить *вчення про людину як про мікрокосмос*: «Людина є скорочена частина цього видимого й невидимого світу, або має в собі щось від тілесної неодоухотвореної, і від живої матерії, і від чуттєвого тілесного елементу... тому вірно назвали її стародавні філософи мікрокосмосом, тобто малим або взятим в зменшеному вигляді світом» [10, с.161].

Людина Ф. Прокоповича ще абстрактна, але дається Богом і природою. Ця людина уже й не раб, оскільки сповнена гідності й свідомості своєї значимості у Всесвіті. Слідом за Дж. Манетті й Дж. Піко делла Мірандолаю підкреслюється велич і гідність людини: «Усі чесноти, по частинах розділені в природі, у ньому одному сконцентрувалися, і він є якщо не величиною, то повнотою досконалості рівний цілій природі», — пише Ф. Прокопович у своїй праці *«Слово про любов до Бога»*.

Людина Ф. Прокоповича не тільки рівна природі, але й возвеличується над нею, підкоряючи собі стихії, приручаючи диких тварин, але цьому людина завдячує своїм рукам, розуму, праці. Водночас положення про те, що праця виокремила людину з лона природи, дала їй владу над природою, залишається нерозглянутим у наукових трактатах мислителя. Основні відмінності людини від тварини філософ бачить у розумі, про що він пише в праці *«Слова і речі повчальні, похвальні й поздоровчі»*.

Збираючи, систематизуючи й посилюючи гуманістичні ідеї своїх попередників, Ф. Прокопович возвеличував й реабілітував у людині те, що принижувалось у ній середньовічним теологічним світоглядом, — *свободу людського розуму, красоту її тіла та почуттів*. Погляди Ф. Прокоповича щодо відношення розуму й тіла схожі до гуманістичних вчень епохи Відродження. Ні Ф. Прокопович, ні його однодумці не були ідеологами пригноблених трудящих, оскільки вони не виправдовували розкіш не тому, що вона базувалась на експлуатації, гнобленні, насильстві, а тому, що в їх очах це було «погано», невігідно для держави, для загального суспільного добробуту.

Ф. Прокопович відштовхував думку про те, що тіло людини є джерелом гріха та зла взагалі, оскільки за своєю природою воно прекрасне, а краса є дарунком, так само як сила та здоров'я. Краса становить витвір природи, яка створює і щось потворне, але лише для того, щоб краса на його фоні була помітною. Філософ підкреслював роль суб'єктивного фактора в пізнанні краси та його залежність від виховання, звичаїв, історії, способу життя народу. Розмірковуючи про красу людського тіла, Ф. Прокопович виокремлював як визначальний фактор гармонійне поєднання різноманітного в красі.

Ф. Прокопович відштовхував уявлення про те, що людське тіло саме по собі зло й перебуває в постійній боротьбі з душею. У нормальному стані природа людини була так влаштована, щоб воля її погоджувалася з розумом і в неї не виникало ніякої боротьби. Підтримуючи уявлення про гармонію душі й тіла й відштовхуючи теологічні уявлення про гріховність людського тіла, Ф. Прокопович не вважав злими та гріховними почуття та пориви людини. Зло та гріх, які ведуть до страждання тіла та душі, виникають тоді, коли виходять з-під контролю людського розуму. Високо цінуючи самовладання в людині, мислитель досить негативно ставився до всіляких спроб подолання почуттів та пристрастей. Ф. Прокопович закликав до повноцінного життя, до багатства та різноманітності людських почуттів та емоцій. На перше місце серед них філософ ставив *кохання* та *дружбу*, оскільки вони є провісницями багатьох інших людських почуттів. Але трапляється й неблагочестиве кохання, яке необхідно погасити, стримати. Кохання надмірне може перейти в протилежну якість, тому його необхідно перетворити в корисне. Така увага філософа до почуття кохання посилювалася його

християнським гуманізмом, була закликом до провідних філософів служити Батьківщині та релігії. Заслугує на увагу той факт, що Ф. Прокопович одним із перших звернувся до жанру любовної лірики («Светская песнь»). Він написав твори, де висловлював думки стосовно можливості заключення сімейних стосунків з іновірцями, виступав у підтримку свободи та дотримання рівних прав при розірвання шлюбу, засуджував монашество як протиприродний для людини стан. На шлюб він дивився з позицій буржуазії як на процес рівності сторін в одруженні, крім того, він не обмежував кількість повторних шлюбів після смерті чоловіка або дружини. Це положення викликало різку критику поглядів філософа зі сторони духовенства й було не прийнято Синодом. Зазначені думки мислителя підтримувались і способом його життя, оскільки він був життєрадісним, любив музику, своєю поведінкою протестував проти поглядів та моральних ідеалів, які насаджувались церковною мораллю. Філософ брав активну участь у організації шкіл, семінарів, в створенні театру, написанні творів мистецтва. Так, філософ першим в українській культурі створив драму з вітчизняним історичним героєм — «Володимир», яка присвячувалась гетьманові України — І. Мазепі й ставилася для киян, а на театральній сцені дійство відтворювали не ляльки, а справжні актори. Таким чином, завдячуючи Ф. Прокоповичу відбувся перехід у театральному мистецтві України від вертепу до театру.

Значну увагу у своїх наукових працях філософ приділяв поясненню *сенсу життя людини*, який вбачав у праці, що має наповнювати життя людини, а смерть розглядав як страшне зло! Уявлення Ф. Прокоповича про щастя, благо, добро, зло нерозривні від його роздумів про гармонію душі і тіла людини. На його думку, кінцевою метою всіх вчинків людини має бути досягнення щастя. Він заперечував, що щастя полягає в багатстві, славі, насолоді. Таке розуміння щастя посилювало орієнтацію етичного вчення Ф. Прокоповича на земне життя людини, а не на райське блаженство в потойбічному житті. Досягнення щастя філософ пов'язував із задоволенням тілесних та духовних потреб. Саме категорія потреб має велике значення в його концепції щастя, оскільки слугує засобом наближення щастя до земного життя, до сфери матеріального буття людини. Отже, потреба щастя перш за все задовольняється за допомогою потреб життєвих благ. Благо та щастя не збігаються, але наявність певної кількості життєвих благ — необхідна умова існування щастя. Бідність, злидні, нестача зазначених благ, на думку мислителя, несумісні з щастям.

Таким чином, щоб бути щасливим, людина, перш за все, повинна задовольнити свої матеріальні потреби, повинна одягатися, їсти, пити, дихати свіжим повітрям та ін. Щастя включає в себе достаток матеріальних благ, а досягнення щастя можливе також і за умови задоволення духовних потреб людини. На перше місце Ф. Прокопович ставив пізнання істини, пошук та отримання нових знань. Так, в його етичному вченні, підтримуючи наукові погляди Спінози, проголошувалася єдність знання та моралі. Філософ мріяв про ті часи, коли просвіта змінить на краще моральні норми, а разом з цим і суспільний устрій, що, у свою чергу, поліпшить щастя людини.

Нещастя та зло виникають від того, що людина порушує природні, моральні, християнські закони. Основна причина такого порушення полягала як в недостатньому знанні законів, оскільки знання залежить від виховання та формується в процесі суспільного життя, так і в незнанні людини самої себе. Добро та зло, які «вибирають» людину, виявляються в її вчинках, залежать від волі індивіда, а прихильність до здійснення добра чи зла залежать від виховання та освіти людини як члена суспільства. Висловлюючи моральну оцінку людини з точки зору підтримання нею загальноприйнятих норм, Ф. Прокопович вважає, що *доброчинність* є особистою заслугою людини, оскільки вона не визначається її соціальною приналежністю. Виступаючи проти критеріїв оцінки людини, які були загальноприйняті у феодальному суспільстві, філософ стверджував, що честь, слава, гідність людини залежать не від приналежності людини до знатного роду, а від її власних справ та вчинків.

У працях філософа висловлювалася думка про зближення *користі* з *доброчинністю*, оскільки користь виступає як позитивна моральна характеристика праці, оскільки в основі праці лежить користь («Слова та речі повчальні, похвальні та поздоровчі», Ч. І). Суспільна

необхідність визначає вид праці, державна необхідність ставилася мислителем вище за інтереси окремої особи. Людина повинна виконувати доручену їй державою та суспільством працю незалежно від її бажання. Чесне, добросовісне ставлення до своїх обов'язків є найвищою добродією. Чим більше праця кожної людини буде направлена на досягнення загального блага, тим більшою мірою праця буде перетворюватися на працю добровільну, підкріплену найкращими людськими якостями.

У науковій концепції Ф. Прокоповича значна увага приділялася положенню жінки. Жінка повинна мати рівні права з чоловіком у сфері праці та освіти, оскільки розум жінки ні в чому не відрізняється від розуму чоловіка. Жінкам підвладна будь-яка сфера наукової та теоретичної діяльності, немає такої високої посади в державі, яку б не змогла зайняти жінка.

Засуджуючи розкіш, філософ вимагав гуманістичного ставлення до бідних: «Викликає у нас гнів і те, коли хтось пригнічує бідних, наприклад, заради особистого задоволення або вигоди вимагає податків, зневажає сусідів, вбиває, віддає на страждання» [11]. Але Ф. Прокопович вважав, що краще законним чином бути вільним від рабства. Він не протестував проти кріпосного законодавства, оскільки будь-який бунт проти державної влади ним засуджувався.

Етичне вчення Феодана Прокоповича та його однодумців про людину та її моральність було направлено проти середньовічних етичних догм, тому що підривало критерії моральної оцінки людини, які були прийняті в системі феодальної моралі, та сприяло становленню нових моральних норм, принципів, уявлень. Засуджуючи аскетизм, етичне вчення Ф. Прокоповича возвеличувало гармонію душі й тіла, земне життя, працю людини, але моральний ідеал, представлений в етичному вченні, до кінця не був сформульований. Віддаючи перевагу моралі буржуазних капіталістичних відносин, які почали зароджуватися, мислитель відображав у своїх працях мораль перехідного періоду, водночас поєднуючи в собі риси «нової» моралі зі «старою».

Література

1. *Вінтер Е.* Візантія і Рим в боротьбі за Україну. — Прага, 1944.
2. *Винтер Э.* Феодан Прокопович и начало русского Просвещения. Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. — Москва — Ленинград, 1966.
3. *Мацько Л., Мацько О.* Вітчизняна риторика // Дивослово. — Київ, 2002. — №12. — С.20 — 25.
4. *Чистович И.А.* Феодан Прокопович и его время. — 1868.
5. *Самарин Ю.Ф.* Стефан Яворский и Феодан Прокопович. — Сочинения. — Т.5. — М., 1880.
6. *Морозов П.* Феодан Прокопович как писатель. — 1880.
7. *Верховский И.В.* Учреждение духовной коллегии и духовный регламент. К вопросу об отношении церкви и государства в России. — Т.2. — Ростов-на-Дону, 1916.
8. *Огородник І.В., Огородник В.В.* Історія філософської думки в Україні / Навч. посібник. — Київ, 1999.
9. *Ничик В.М.* Феодан Прокопович. — М., 1977.
10. *Прокопович Ф.* Курс філософії без заголовку, який включає логіку, натурфілософію, етику 1707 — 1709 рр. (Відділ рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського). — Київ, 1986.
11. *Procorowicz Theophanes.* De arte rhetorica... Anno 1706. (Відділ рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського). — Київ, 1986.
12. *Історія релігії в Україні / Навч. посібн. Під ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького.* — Київ, 1999.

Надійшла до редакції 14.07.2004 р.